

İBN-İ SÎNÂ'NIN TEDÂVÎ METODLARINI ELEŞTİREN ABDULLATÎF EL-BAĞDÂDÎ'NİN DİABETES HAKKINDA BİR RİSÂLESİ

ARSLAN TERZİOĞLU *

İbn-i Sînâ, Er-Razi, Hippokrat, Galenos gibi çok ünlü hekimlerin gerek hayatta iken, gerekse öldükten sonra büyük hayranlarının yanı sıra, onları haklı veya haksız bir şekilde tenkit edenler de çok olmuştur. Hatta Avrupa'da tıbbî rönesansın önde gelen sîmâlarından Paracelsus gibi herkesin önünde bunların kitaplarını yakanlar bile çıkmıştır.

Ama İbn-i Sînâ ve Galenos'un anatomisine ve tedâvî metodlarına karşı çıkarak, 13. yüzyılda bunlara şerh yazanların böylece ilmi yeni buluşlar yaptıkları da bir gerçektir.

İbn-i Sînâ'nın ölümünden aşağı yukarı 150 yıl sonra İspanya'da Toledo'da Gerhard von Cremona tarafından İbn-i Sînâ'nın el-Kânûn fi't-tıbb eseri latinceye çevrilirken, Bağdat'ta Adudî hastanesi ve tıp okulunda Emin ed-Duala İbn et-Tilmiz'in talebesi olarak yetişen ve Şam'da Nureddin Zengî'nin 1154 de tesis ettiği Nureddin Hastanesinde hoca olan Fahred-din el-Mardinî'nin (1118-1198) İbn-i Sînâ'nın Kanunu hakkında ilk ilmi araştırmaları başlattığı ve Suriye'de Selçuklular döneminde İbn-i Sînâ'yı popüler yaptığı görülmektedir. Onun İbn-i Sînâ'nın şiir şeklindeki bir eserine Şerh el-kasidat el-'ayniyye li-İbn-i Sînâ adlı bir eser yazdığı da biliniyor.¹ Muhazzebeddin ed-Dahvar'da İbn-i Sînâ'nın el-Kanun fi't-tıbb eserini 1183 de Şam'a getiren Fahreddin el-Mardinî'den bu konuda ders almıştır.²

Şam'da Selçuklu Atabek'i Nureddin Zengî'nin hastanesinde önce göz hekimi sonra hoca olan ed-Dahvâr'ın bu Nureddin Hastanesinde yetiştir-

* Prof. Dr. İng. Dr. med. habil. Arslan Terzioğlu, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilimdalı.

¹ İbn Abi Usaibî'a, K, 'Uyûn al-anbâ' fi tabakât al-atibbâ. Ed. August Müller, Kairo-Königsberg 1882-1884, I, s. 299-300; İbn el-Kiftî: *Ta'rif al-hukema'*. Ed. von Julius Lipfert, Leipzig 1903, s. 290; Meyerhof, Max: "İbn an-Nafis und seine Theorie des Lungenkreislaufs." Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin. Hrsg. von P. Diepgen u. J. Ruska, Berlin 1935, s. 42, 43.

² İbn Abi Usaibî'a, I, s. 299.

diği talebelerinden İbn en-Nefis'in İbn-i Sînâ'nın el-Kanun fi't-tıbbındaki anatomi bölümü için yazdığı Şerh-i Teşrih el-Kânûn l'İbn Sînâ adlı eserinde³ İbn-i Sînâ'nın anatomi ile ilgili düşüncelerinin tenkidini yaparken, Miguel Serveto (1509-1553) ve Realdo Colombo (ölümü 1560 dan sonra) dan çok önce akciğer kan dolaşımını doğru olarak tarif ederek keşfetmiştir.⁴

Muhazzebeddin ed-Dahvar'ın talebeleri İbn en-Nefis ile İbn Abî Usaibi'a'nın yine Şam'daki Nureddin Hastanesinde yetiştirdikleri talebelerden İbn el-Kuff'da İbn-i Sînâ'nın Kanununa bir şerh yazmış olup, William Harvey ve Malpigi'den önce kan dolaşımında kapiler sistemi postüle etmiştir.⁵

Mahazzebeddin ed-Dahvar'dan yedi yaş büyük olduğu halde ondan bir yıl sonra ölen, ve onun talebesi İbn Abi Usaibia ile mektuplaşan, Bağdad'ta Nizamiye Medresesinde öğrenim gördükten sonra Musul, Suriye, Mısır ve bir süre Mengücek oğullarından Alâeddin Davût b. Behrâm'ın (1225-228) yanında Erzincan'da çalışan meşhur hekim Muvaffakeddîn Ebi Muhammed Abdullatîf b. Yusuf el-Bağdâdî (1162-1231)⁶, diabetes hakkında yazdığı "Risâla fî'l-maraz al-musamma diyâbîtas" adlı eserinde, İbn-i Sînâ'nın tedâvi metodlarını eleştirmektedir.

Abdullatîf el-Bağdâdî'nin diyabetes hakkındaki bu risâlesi ilk defa 1971 yılında Bonn Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü yayınları arasında H. J. Thies tarafından neşredildi.⁷ Onu takip eden 1972 yılında da Paul Cha-

³ Bkz. Meyerhof, Max, *a.e.*, s. 81-82

⁴ Bkz. Temkin, Owsei, Was Servetus influenced by İbn an-Nafis?, *Bull. Hist. Med.*, 8, 1940, s. 731-734; Schacht, Joseph, İbn al-Nafis, Servetus and Colombo, *Andalus*, 22, 1957, s. 317-336; Terzioğlu, Arslan, "İbn Sînâ'nın Tabâbeti ve Avrupa'ya tesirleri". *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, Yayınlayan: Aydın Sayılı, Ankara 1984, s. 60-63.

⁵ Amarneh, Sami, "Thirteenth Century Physician Interprets Connection Between Arteries and Veins", *Sudhoffs Archiv*, 46, 1962, s. 17-26.

⁶ Bkz. İbn Abî Usaibia, I, s. 299-300; Stern, "Miklos: A Collection of treatises by 'Abd al-Latif al-Baghdadi", *Islamic Studies*, I, 1962, s. 53-70; Rosenthal, Franz, "Die arabische Autobiographie", *Analecta Orientalia*, 14, 1937 (=Studia Arabica I), s. 31-32; Wüstenfeld, Ferdinand: *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, Göttingen 1840, s. 123-127.

⁷ Thies, H.J., "Der Diabetestraktat Abd Al-Latif al-Baghdadi's". *Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn*, Neue Serie, Bd. 21, Bonn 1971.

liounghui ve Sa'id "Abduh, Abd el-Latîf'in bu diyabetes risâlesini diğer bir eseri Makalatan fi'l-havass ile birlikte Kuveyt'te yayınladılar.⁸

Fakat bizim görüşümüze göre şimdiye kadar tıp tarihi açısından ilmi bir değerlendirilmesi yapılmamış olan bu risâlenin Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphanesi No. 823 de kayıtlı ve müellifin ölümünden önce 25. Cemaziye'l-âhir 622 h. (5.7.1225) yılında istinsah edilen yazma nüshasında, Abdullatîf el-Bağdâdî bir saltanat meclisinde şeker hastalığının tedâvisi hakkında ilim adamları arasında çıkan ilmî münakaşa sonunda kendisinden bu konuda fetva istediklerini, bundan dolayı da bu makaleyi kaleme aldığını belirtmekte ve önce tanınmış hekimler ile bilginlerin bu konuda görüşlerini bir bir sıraladıktan sonra İbn-i Sînâ'nın tedâvi metodu üzerinde durarak bunun yanlışlığını ortaya koyacağını iddia etmektedir.

Bu münâkaşanın Suriye, Mısır veya Anadolu'daki Selçuklu dönemi devlet ve beyliklerinin hangisindeki saltanat meclisinde vukû bulduğu belirtilmemekle birlikte, bu eldeki tek yazma nüshanın hâlen Bursa'daki Hüseyin Çelebi Kütüphanesinde bulunması ve bunun müellifce kontrol edilmiş olan istinsahının 622 (1225) yılı Cemaziye'l-âhir ayının 25'inde tamamlanmış olması, bu risâlenin, Abdullatîf el-Bağdâdî'nin Erzincan'da Mengücek Oğullarından Alâeddin Davut b.Behram'ın sarayında görev aldığı bir sırada⁹ kaleme alınmış olduğunu göstermektedir.

Bu risâlesinde Abdullatîf el-Bağdâdî önce şeker hastalığının belirtilerini verip tarifini yaptıktan sonra Hippokrates, Galenos, Orei Basios, Philagrios, Rufus, Dioskorides, Ahrun, Thiyaduk, Cibril bin Bahtîşu'a, İbn Serapion, Abu Bekir er-Razi, Sabit b. Kurra, Ahmed el-Fârisî v.s. gibi an-

⁸ Abdullatîf al-Bağdâdî, Makâlâtân fi l-havâss va masâ'il tabî'iyya: Risâlâ li'l-İskandar fi l-fasl, Risâla fi'l-maraz la-musammâ diyâbitas, nşr. Paul Ghaliounghui, Said Abduh, Kuveyt 1392/1972. Abdullatîf al-Bağdâdî'nin bu diyabetes risâlesinin muhtevası hakkında kısa bir bilgi şu yayında verilmiştir: *Islamic Studies*, I, 1962, s. 68-69.

⁹ Ölümünden çok sonra çeşitli batı dillerine çevrilen kendi yazdığı biyografisine göre Abdullatîf al-Bağdâdî, Mengücekoğulları hükümdarlarından Alâeddin Dâvûd b. Behram'ın Erzincan'daki sarayında 612 h (1220) yıllarında yüksek bir ücretle çalışmaya başladı. Ona ithaf ettiği bir sürü eser yazan Abdullatîf, Konya'daki Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykûbad'ın Moğollara karşı Anadolu birliğini sağlamak amacı ile Alâeddin Dâvûd b. Behram'ı tevkiif ettirip ülkesini elinden almasından sonra, 626 rebiülevvel ayı ortalarında (Şubat 1229) Erzincan'dan ayrılarak Kemah, Divriği ve Malatya yoluyla aynı Ramazan Bayramında yani (Ağustos 1229) da Halep'e döndü. Bkz. Wüstenfeld, Ferdinand; *a.e.*, s. 125; Abdelatîphi Compendium memorabilium Aegypti Arabice, ed. Joseph White, praefatus est H. E. G. Paulus. Tubingae 1789 - arabice et latine, ed. Jos. White. Oxon 1800; Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyûbî Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 367.

tik devrin ve eski İslâm hekimlerinin şeker hastalığının tedâvisi için hastalara kabak suyu, ekşi nar suyu, reybas (mayhoş bir bitki) şerbeti, erik, üzüm kuruğu ekstresi, inek sütünden kaymağı alınarak yapılan ekşi ayran verilmesini tavsiye ettiklerini belirtmektedir. Abdullatif el-Bağdâdî'ye göre şeker hastalığı ile beraber susuzluk görülür, hasta içtiği şeyi hemen idrar halinde dışarı çıkarır. Ona göre şeker hastalığı bir de böbreklerin iltihaplanması ve onlardaki hararetin şiddetinden meydana gelir, bu durumda böbreklere soğutucu şeylerden damat yapmak gerekir. Çünkü bu hastalık nedeniyle beden, bir takım değişmelerden dolayı kuruluğa mârûz kalır, böyle hallerde susuzluğun tekrar meydana çıkmaması için, içtiği şeylerin normalden fazla olması lâzımdır. Ayrıca arpa, kabak suyu, arpa ve hıyar sularından yapılmış gıdaları alması gerekir. Bir de şeker hastalarının susuzluğunu teskin etmek için bunların karaciğerlerine, soğutucu özelliği olan maddelerden damat yapmak lâzımdır. Ayrıca şeker hastaları için sığır sütünden —yağsız olmak şartı ile— elde edilen ekşi ayran ve kâbız edici ilaçlar çok faydalıdır.¹⁰ Bundan sonra Abdullatif el-Bağdâdî bu hususta şöyle devam etmektedir:

“...Tabâbet san'atında tecrübe ve mümârese sahibi bir bilgin, şeker hastalığı için yağsız sığır sütünden elde edilen ekşi ayranı tavsiye edince, ortaya ilmi ve hilmi küçük, yaşı büyük kavgacı birisi çıktı ve o bilginin tavsiyesini reddetti, sonra ayvayı tavsiye etti ve münakaşa kızıştı. Ayva tavsiyesini reddeden kimse, ayvanın idrarı akıtacağını ve onun şeker hastalığına yararlı olamayacağını, aksine çok zararlı olacağını söyledi. Bu münakaşa saltanat meclisinde olduğu için, oradakilerin ve itiraz eden bu kişinin birbirlerine sataşır mahiyetteki çirkin sözlerinden meydana gelen gürültü orayı sardı. Fakat itiraz eden kimse bir türlü hatalı görüşünden dönüp gürültüyü kesmiyordu.

Sonra bana geldiler ve benden bu hususta fetva istediler, fakat ben fetva vermektan çekindim. Ama sevdiğim dostlarım için işte bu makaleyi yazdım; Yağı alınmış inek sütünden elde edilen ekşi ayranın hangi hastalığa elverişli olduğunu, hastalık için sağladığı faydayı, yararlı oluş nedenini yukarıda bahsettik ve bilginlerin yeteri kadar ikna edici olan delillerini de orada zikrettik. Ayva konusuna gelince: Pek çok tabib ayvanın adını açıkta anarak onun faydalı olduğunu açıklamışlardır. Bir kısım tabibler de ayvanın ekstresini ve şurubunu tavsiye etmişlerdir. Diğer bir kısım tabibler

¹⁰ Bkz. Abdullatif el-Bağdâdî, *Risâla fi'l-maraz al-musamma diyâbîtas*, Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphânesi, Nr. 823, varak, 144^b-145^a.

ayvanın kızartılmış şeklini tavsiye ederken, bir kısmında çiğ halde yenmesini tavsiye etmişlerdir. Geri kalan tabibler ayvadan bahsetmemişler, fakat onun benzerlerinden söz etmişlerdir. Meselâ: elma, armut, alıç ve mersin ağacı meyvesi gibi. Ama hiçbir hekim ne ayvayı, ne de benzerlerini, ne açıktan ve ne de işaretle olsun yasaklamamışlardır. Çünkü hastalığın bizâtihi cevheri, ayvayı bu hastalık için kullanmayı gerektiriyor. Çünkü ayvanın soğutucu, kurutucu, kabız edici ve bedeninin her tarafından akan bütün akıntıları durdurucu özelliği vardır.

Sonra siz diyorsunuzki, İbn-i Sînâ Kanun adlı kitabında şeker hastalığı için ayva yenmesini yasaklamış ve şöyle demiştir: "şeker hastalığında idrar getiren şeyler, kâbız da olsalar kullanılmazlar. Meselâ: Ayva gibi". Ben de diyordumki, önce bilgilerin ayva hakkındaki görüşlerini gayet kısa bir şekilde burada zikredeceğim, sonra İbn-i Sînâ'nın görüşü üzerinde duracağım, böylece bu ayva hususundaki şüpheyi halletmiş olacağım.

Hekim er-Râzî Kitab el-ağziye adlı eserinde şöyle diyor: "Ayva gerçekten mi'deyi ve karaciğeri kuvvetlendirir. Ayrıca kendilerinde aşırı derecede hararet hissedenler, yemek iştahsızlığı çekenler ve safradan doğan ağız kokuları içinde faydalıdır. Fakat ayva karın şişliğini ve midedeki şeylerin uzun süre kalmasını önlemez. Bundan dolayı tabiatlarında bürüdet ve kendilerinde ağır gaz bulunanlar ayvadan sakınmalıdırlar ve ayva üzerine soğuk su içmemeliler, ayva üzerine yemek yememeliler. Ayvadan doğacak zararları bir kaç defa bal yalamak ve ayva üzerine kuvvetli şuruplar içmek önleyebilir. Ayvadan meydana gelen sinirlerdeki bürüdet için, bizim tavsiye edeceğimiz yağlarla sinirlerini ovmalıdır. ..." ¹¹

Abdullatif el-Bağdâdî, Er-Razi'den başka Yuhanna b.Masavaih, İbn Semhun, İbn İdris el Mâzerî gibi diğer ünlü hekimlerinde ayvanın şifa verici özellikleri hakkındaki fikirlerini zikrettikten sonra şöyle devam etmekte:

"... Buraya kadar bahsettiklerimizden gayet açık bir şekilde ortaya çıkan şudur: Ayva hem organın kendisi için faydalıdır ve hastalığa karşı şiddetle direnç gösterir. Ayvanın meydana getirdiği idrar, hastalıktan değil, idrar organlarını kuvvetlendirdiği için, tenkiye (temizleme) yoluyla yapılan normal idrardır. Aslında ayva, hararet ve genişlemede normalin dışına çıkan organı, normal hale getirir. Bu durumda ayva organ için şüphesiz bir ilaç sayılır.

¹¹ Abdullatif el-Bağdâdî, a.e, varak, 146^a-146^b.

Ayrıca hekimler şeker hastalığı için hıyar ve acuru tavsiye ettiler. Çünkü bunlarda her ne kadar idrar getirme ve rutubet gibi özellikleri bulunsa bile, bunların kanı kalınlaştırma ve soğutucu özellikleri de vardır. Yine bu hekimlere göre hıyar ve acurun meydana getirdiği idrar, ayvanınkinden daha kuvvetlidir, fakat ayvada bulunan kuruluk özelliği bunlarda yoktur. Semiz otu ve mülûhiye de bunlar gibidir. Bunlarda idrarı çoğaltıcı özellik bulunmasına rağmen, bunların şeker hastalığında kullanılmasının nedeni şudur: Bunlarda güdülen gaye soğutma ve rutubetlendirmedir, bu özellikler, bu maddelerde, idrar akıtma özelliğinden daha kuvvetlidir. Dolayısıyla kuvvetli olan öne geçer ve etkisini zayıftan önce gösterir.

Hıyar ve acuru bu hastalık için yasaklayanlar, sadece araştırmalarına dayanarak, ihtiyat tedbiri gayesiyle yasaklamışlardır, yoksa zararı açıktan belli olduğu için değil. Meselâ: karpuz böyledir. Çünkü karpuzda yıkayıcı bir kuvvet vardır, ayrıca çok parlattıcıdır. Bu özelliklerinden dolayı karpuz, bedeninin sathını parlatır ve el üzerindeki kirleri yıkar. Fakat bu özellikler acur ve hıyarda yoktur. Diğer taraftan bakıldığında, hıyarda kâbızlık özelliği açıkça görülür. Özellikle taze hıyarın yeşil kabuklarından elde edilen usaresinde bu özellik bariz bir şekilde farkedilir. Hıyar ve acurda idrar akıtma gücü zayıf olursa, ayvada bu gücün daha da zayıf olması uygun olunca, ayvanın bu hastalıkta kullanılması daha uygun düşer. Eğer acur ve hıyar sadece kendilerinde bulunan bürüdetten dolayı şeker hastalığı için tavsiye edilmişlerse, ayvanın bu hastalık için tavsiye edilmesi daha uygun olur, çünkü ayvada hem bürüdet ve hem de kuruluk özellikleri vardır. Aynı zamanda şeker hastalığı için ayvayı tavsiye eden bilginler, hem tecrübe sahibi ve hem de doğruluğu tecrübe ile isbatlanmış kıyas sahibi kişilerdir. İbn-i Sînâ'ya gelince: O tecrübe sahibi bilginlerden olmadığı için, bu hususta ona güvenilmez. İbn-i Sînâ'nın yaptığı kıyas delilsizdir. Delilsiz ve tutarsız kıyaslar tıp san'atında geçersizdir veya tecrübeye bağlıdır. Eğer tecrübe kıyası doğrularsa, kıyas kabul edilir, aksi takdirde kabul edilmez, reddedilir. Biz tıp san'atında geçerli olan mukaddimelere dayanarak, sağlam bir kıyas getirdik ve o'na şöyle cevap verdik: Şeker hastalığında ayvanın kullanılmasında herhangi bir sakınca yoktur ve ayva bu hastalığın ilaçlarından sayılır, bu hastalık içinde çok faydalıdır. Sonra biz yine görüşleri kabul edilen tecrübeli bilginlerin delillerini getirdik. Tecrübe sahibi kişilerin bu şahadetleri her halde ikna edicidir. İşte söylemeyi arzu ettiğimiz sözler burada son buluyor.

Aslında İbn-i Sînâ, idrara neden oldukları için şeker hastalarına bunları yasaklayan bazı bilginlerin sözlerine dayanarak ayvayı da bunlara kı-

yas etmiştir. Zaten Onun bunu zikretmesi bizim bu görüşümüzü açıklar mahiyettedir. İbn-i Sînâ bu ifadeleri çok sık tekrar etmektedir. Biz tıp san'atında geçerli olan mukaddimleri getirdik ve şöyle dedik: Şeker hastalığında ayvanın kullanılmasında herhangi bir mani yoktur, ayva bu hastalığın ilaçlarındandır ve hem de çok faydalıdır.

Sonra bilginlerin ve tecrübe sahiplerinin şehâdetleri, ayvanın şeker hastalığı için kullanılmasında herhangi bir sakıncanın bulunmadığı görüşünü kuvvetlendirmekte ve doğrulamaktadır. Bu durumda İbn-i Sînâ'dan aktarılandan başka herhangi bir muhalif görüş kalmıyor. Biz zaten İbn-i Sînâ'nın kıyasını çürüttük. Esasında İbn-i Sînâ'nın derinlemesine bir tecrübesi yoktur, o ancak başkalarının tecrübelerini aktarmıştır. Sanıyorumki: Bu kadarı hem yeterli ve hem de isteklerinize yetecek mahiyettedir. ...",¹²

Mısır'da süren bir kıtlık sırasında, Erzincan'a gelmeden önce Kahire'de al-Maks mıntukasında çok sayıdaki insan iskeletleri üzerinde yaptığı gözlemler neticesi Galenos'un çene anatomisi ve Osteolojiye dair yanlışlarını keşfeden Abdullatîf el-Bağdâdî'nin¹³, bildirimize konu olan bu risâlesinde de yukarda zikredildiği şekilde İbn-i Sînâ'nın şeker hastalığı hakkındaki tedâvi metodlarının yanlış olduğunu diğer hekimlerin eserlerine ve kendi gözlemlerine dayanarak çürütmeğe çalışması, Selçuklu döneminin bu şayanı dikkat ilim adamının, büyük üstadların ortaya attıkları tedâvi metodlarını tenkid süzgecinden geçirmeden kabul etmeyen, modern bir ilmî görüşe sahip olduğunu gösterirki bu da tıp ve ilim tarihi açısından üzerinde durulması gereken çok önemli bir husustur.

Otobiyografisi¹⁴ incelendiğinde Abdullatîf'in hür düşünceye sahip, doğru kabul ettiği fikirleri sonuna kadar savunan, orijinal bir karakter yapısına sahip bir âlim olduğu ortaya çıkmaktadır. Zamanının önde gelen âlimlerinden Tâcüddin Ebu'l-Yumn Zeyd b. el Hasan el-Kîndî'nin kendini beğenmişliğine kızarak Şam'da 587 (1191) yılında onunla ilmî münakaşalar yapmış ve birçok meselelerde onu mağlup etmiştir. Yine o devrin

¹² Abdullatîf el-Bağdâdî, *a.e.*, varak, 148^a-149^b.

¹³ Ullmann, Manfred, *Die Medizin im İslâm*, Leiden/Köln 1970, s. 171-172.

¹⁴ Bkz. *Relation de l'Égypte par Abdallatif, trad. par Silvestre de Sacy*, Paris 1810;

Abdullatîphi compendium memorabilium Aegypti arab. ed. Jos. White, praefatus est H.E.G. Paulus. Tubingae 1789—arabice et latine ed. Jos. White, Oxon 1800; Abd el-Latif eines arabischen Arzte Denkwürdigkeiten Aegyptens, aus dem Arabischen übersetzt von S. F. Günther Wahl, Halle 1790.

büyük ilim adamı ve hekimi Mûsâ b. Meymun'u tıbbın tedavî yöntemlerinde ve nazariyatında fazla bilgi sahibi olmadığı gerekçesiyle tenkid etmiştir.¹⁵

Sadece muasırlarına karşı değil bilhassa eskiden hayranlık duyduğu İbn-i Sînâ ve El-kimya'ya karşıda çok şiddetli tenkidlerde bulunmuştur.

Yalnız onun sadece antik yazarlardan Hippokrat ve Galen'nin tıbbî eserleri ile Ebu Sahl el-Mesîhî'nin Kitab el-Mi'a'sı ve İbn Sarabiyûn'un Kunnaş'ının tavsiyeye şayan eserler olduğu, diğer arapça tıbbî eserleri ve bilhassa İbn-i Sînâ'nın Kanun'un değersiz olduğu şeklindeki tek taraflı fikirlerini ve kabul edilemeyecek şekilde ileri suçlamalarını kabul etmeğede imkân yoktur.¹⁶

Fahr eddin er-Râzi'nin İbn-i Sînâ'nın Kanun'unun birinci kitabı el-Küllîyat üzerine yazdığı eseri daha da acı olarak tenkid eden Abdullatîf el-Bağdâdî, İbn-i Sînâ'nın her halükârda Fahr eddin er-Râzi'den daha iyi olduğunu söyler.¹⁷

Abdullatîf el-Bağdâdî'nin bütün bu tenkidlerine rağmen, bugün Hans Schadewalt gibi tıp tarihçileri İbn-i Sînâ'nın Ortaçağ'da ilk defa şeker hastalığını idrarın tatlılığından teşhis edebildiğini ve şeker hastasının tatlı idrarını, multitudo urinae'den ayırabildiğini onun Kanun fi't-tıbb kitabının latince tercümesindeki şu cümleye dayanarak ileri sürmektedirler.

"Et causa quidem diabetes et dispositio renum aut propter debilitatem accidentem et dilatandam et apertionem orificium."¹⁸

Kapadokyalı Aretaios gerçi diabetesi tarif etmişti ama, gerek o, gerekse diğer antik çağ hekimleri, şeker hastalığını idrarın tatlılığından teşhisten bahsetmiyorlar. Yalnız eski Hind tababetinin klasik eserleri Susruta-Samhita ve Caraka-Samhita'da şeker hastalığının, idrarın karnıcaları ve böcekleri kendine çekecek kadar tatlı oluşu ile teşhisinden bahsedilir.¹⁹ Böylece İbn-i Sînâ'nın diabetesin idrardan teşhisinde Ortaçağ hekimleri arasında önemli bir yeri olduğu muhakkaktır.

¹⁵ Şeşen, Ramazan, *a.e.*, s. 317, 364.

¹⁶ Ullmann, Manfred, *a.e.*, s. 171.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Schadewaldt, Hans, Die Geschichte des Diabetes. Allergie-und Immunitäts Forschung. Verhandlungen der Deutschen Gesellschaft für Allergie-und Immunitäts Forchung, X. Kongress, Bonn/Rhein, Oktober 1966. Hrsg. von Heymer, A. und W. Gronemeyer, Bd. II, Stuttgart 1968, s. 11.

Antikçağ hekimleri gibi gerek İbn-i Sînâ gerekse Abdullatîf el-Bağdâdî diabetes hastalığını, Antik Devir ve Ortaçağ tababetinin esas temeli olan humoral patolojiye göre izâh ederek bu hastalığın böbrekle ilgili olduğunu zannetmişlerdir, yani Pankreasla ilgisini bilmemektedirler. Yalnız önemli bir husus şudur ki, Abdullatîf el-Bağdâdî diabets'in karaciğer ile ilgisine bu risâlede şu satırlarla işâret etmektedir. "... Bir de şeker hastalarının su-suzluğunu teskin etmek için, bunların karaciğerlerine, soğutucu özelliği olan maddelerden damat yapmak lâzımdır. ..."20 19. yüzyılın ikinci yarısında Antik Devirden beri geçerli olan humoral patoloji teorisini yıkarak selüler patolojiyi ortaya atan Rudolf Virchow (1821-1902) ilk defa 1854 de Pankreasın diabetes hastalığındaki rolünü sezinleyerek Pankreas'ın karaciğer için belli bir salgı imâl ettiğini ve pankreas'ın sadece dışarıya değil, içeriye yani kana salgı salgıladığını ileri sürmüştü.21 Rudolf Virchow doktora talebesi Paul Langerhans'a Pankreas'ın anatomisi ve histolojisi ile ilgili bir tez vererek bu alanda yeni buluşlara yol açılmasını sağlamıştı.22 1889 da Breslau'da Oskar Minkowski (1858-1931) pankreası alınmış köpeklerde diabetes hastalığının ortaya çıktığını ispat etti.23 1921 de Banting, Best ve Collip tarafından diabetik hastalara insulin verilerek şeker hastalığının tedavisinde yeni bir devir açılmış oldu.24 Bunu Minkowski'nin talebesi ve 1933 ten sonra İstanbul Tıp Fakültesinde 2. dahiliye kliniği direktörlüğüne getirilecek olan Prof. Erich Frank'ın 1926 da antidiabetikum olarak Synthalin'i keşfetmesi ve 1954 den sonra şekeri düşüren Carbutamid ve Rastinon v.s. gibi yeni preparatların ortaya çıkması izlemişti.25 Bugün bile uzay araştırmalarında diabetes ile ilgili deneylerin yapılması, diabetes araştırmalarının hâlâ aktualitesini koruduğunu göstermektedir.

¹⁹ Caraka-Samhita'nın 'Abd Allâh ibn 'Ali tarafından eski bir farisi tercümeden arapçaya tercüme edildiği, Susruta-Samhita'nında Yahya ibn Hâlid Bermeki'nin emriyle Bağdat'ta Hindli hekim Mankah tarafından arapçaya tercüme edildiği bilindiğine ve İbn-i Sînâ'nın çağdaşı el-Birûnî'ninde Kitab al-Camahir fi marifat al-cavahir eserinde (Haydarabad 1355 h. baskısı, s. 80, 3 ff) bazı kısımlarını zikrettiğine göre, İbn-i Sînâ'nında bu eserlerin arapça tercümelerinden faydalanmış olması imkân dahilinde. Bkz. Terzioğlu, Arslan, a.e, s. 48-49.

²⁰ Abdullatîf el-Bağdâdî, a.e, varak 144^b.

²¹ Schadewaldt, Hans, a.e., s. 17.

²² *Ibid.*

²³ Minkowski, Oscar, Die Lehre vom Pankreasdiabetes in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Arb. Kenntn. Gesch. Med. Rheinland/Westf. Heft 2, 1929, s. 52.

²⁴ Schadewaldt, Hans, a.e., s. 20; Bkz. Best, C.: The discovery of insulin. Proc. Amer. Diabetes. Ass. J., 6, 1947, s. 87; Collip, J. B.: Reminiscences of the discovery of insulin. Canad. Med. Ass. J., 87, 1962, s. 1047.

²⁵ Schadewaldt, Hans, a.e, s. 20- 21.

Yalnız şurası muhakkak ki bugünde diabetes tedavisinde beslenmenin rolü gerek soya fasulyesi gerekse, İbn-i Sînâ'nın Kanun'unda ve Abdullatîf el-Bağdâdî'nin bu risâlesinde yer alan yiyeceklerin bu hastalığın tedavisindeki önemi üzerinde durulmaktadır.

Abdullatîf el-Bağdâdî'nin bu risâlesinin tıp tarihi açısından önemli bir tarafıda, Hippokrat, Galenos, Er-Razi ve İbn-i Sînâ'dan kendi zamanına kadar diabetes hastalığının teşhis ve tedavisinin derlitolu ve tenkidli bir tarihçesini de vermesidir.

İbn el-Kıftî tarafından sert tenkitlere uğrayan ve cahillikle ithâm edilen Abdullatîf el-Bağdâdî'nin bu risalesi, o devirde yânî Selçuklular döneminde İbn-i Sînâ'ya ve tabâbetine bakış açısını göstermesi bakımından da oldukça ilginçtir. Bu akademik ortamda hemen Abdullatîf el-Bağdâdî'den sonra evvelce de belirtildiği üzere İbn en-Nefis, İbn-i Sînâ'nın kanunu'ndaki anatomi bölümünün tenkidini Şerh-i Teşrih el-Kânûn İbn-i Sînâ eserinde yaparken, Galenos ve İbn-i Sînâ'nın yanlışlarını düzeltip akciğer kan dolaşımını keşfetmiştir. İbn en-Nefis'in talebesi İbn el-Kuff'ta İbn-i Sînâ'nın Kanun'una yazdığı şerh'te William Harvey ve Malpigi'den önce kan dolaşımında kapiler sistemin varlığını ortaya atmıştır.

Böylece 13. yüzyılda, Selçuklular, bir taraftan batıdan gelen Haçlı Seferleri ile bir taraftan da doğudan gelen Moğollarla uğraşmalarına rağmen tıbbî alanda yeni buluşların yapılabilmesi Selçuklular döneminde Şam'da, Mısır'da ve Anadolu'daki ilmi tartışmaların saltanat meclislerinde bile yapılabildiği böyle bir akademik ortamın varlığı ile açıklanabilir. Bu akademik ortamda bu tıbbî buluşların yapılmasında İbn-i Sînâ'nın el-Kanun fi't-tıbb'ın en büyük etken olduğu da bir gerçektir.